

УДК 39.1 (639.2.081.)

С. В. Сіренко, асп.

*Київський інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
імені М.Т. Рильського НАНУ*

**ВАСИЛЬ КРАВЧЕНКО ПРО РИБАЛЬСТВО УКРАЇНИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВУ ІНСТИТУТУ
МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОЛОГІЇ
ІМЕНІ М.Т. РИЛЬСЬКОГО НАНУ)**

*У статті аналізуються дослідження В. Г. Кравченка – відомого етнографа,
фольклориста, краєзнавця у галузі рибальства.*

рибальство, рибальські знаряддя, способи вилову риби

Василь Григорович Кравченко – видатний етнограф, фольклорист, краєзнавець, діалектолог, теоретик етнографічної музейної справи. У його науковому доробку питання етнології посідають чільне місце. Глибокий інтерес до народної культури зародився у Василя Григоровича ще в дитячі роки у Бердянську, де він 25 квітня 1862 року народився.

Сьогодні про діяльність Василя Кравченка написано багато, але внесок вченого в дослідження рибальства в Україні не вивчено. Тому метою статті є розгляд лише даної тематики.

Як відомо, першим, хто писав про діяльність В. Кравченка, був його талановитий учень Никанор Дмитрук (1902 – 1937), саме він перший і єдиний звернув увагу на те, що художній твір Василя Григоровича «Над морем» містить етнографічний матеріал про рибальство [1, 61–71]. З цієї праці ми дізнаємося про життя бердянських рибалок: як і чим вони ловлять

рибу, чим займаються їхні дружини і діти. Наприклад, автор з гумором описує випадок, який позбавив рибалок улову. «Рибалки, закинувши вудки, почали чекати клюву, але на березі здійснився такий галас, що вони змушені були з'ясовувати, що там трапилось. А на березі робилось таке: з дачі французького консула трьома фастонами їхав до церкви Лвокай вінчатися, а дитяча ватага, душ з тридцяти, що саме купалася, убачивши шлюб, уся сунула з води, – наголо, низкою вирівнялася проти паркана, як же хтось з попередніх поїжджан гримнув на цю дітвору, вона осатаніло сипала піском на весільних, – шпурляла камінцями, «тпрукала» на коней, свистала на них!.. Один з бояр відважився припинити дітвору, погнався за нею. Але вона з тюканням, шубовснула в воду!» [2, 41].

Автор називає такі знаряддя лову: «вудки і сітки!» [2, 102]. Описує будову знарядь і техніку лову сіткою. Викидають сітку з човна за допомогою «ключка» (так називається палиця, яка розчепірює сітку). Щоб сітка трималась у водоймі, використовують «махалки» (канати, де на одному кінці містяться «шмати» (поплавки), а знизу грузило) [2, 37 – 38]. Такі «посудини» виготовляють і ремонтують самі рибалки [2, 40].

Використовують рибаки судна двох видів. До першого, які мають великі розміри, Василь Кравченко відносить «трайбанки» і «астрадонки». Другий – «ялинка» і «гапка» [2, 8].

З твору «Над морем» ми дізнаємося і про артіль в Бердянську. Кожен рибалка був записаний в артіль, це давало можливість заробити, не виходячи у море. Учасники об'єднання розвантажували, завантажували кораблі, які знаходилися у порту. Бердянська артіль складалась з дванадцяти номерів по двадцять чотири чоловіки на номер. Працювали вони за графіком, бо роботи було мало [2, 13 – 14].

Інша праця Василя Кравченка «Від'їзд у море рибалок та моряків у м. Бердянську» [3, 150 – 151] є науковою роботою, тому привертала увагу

дослідників, але її також ґрунтовно ніхто не аналізував. Так, Никанор Дмитрук та Ганна Скрипник [1, 64; 4, 20 – 23, 27] лише згадують цей твір. Тетяна Лобода звертає більше уваги на історію виникнення статті. Виявляється, історія написання та надрукування цього матеріалу досить цікава. «Все почалося з того, що Катерина Грушевська в процесі роботи над статтею «Дума про пригоду на морі Поповича» зіштовхнулася з проблемою відсутності «...друкованого матеріалу того роду...» [5, 115]. Вона звернулася по допомогу до В. Кравченка. З листа Василя Григоровича до пані Катерини ми бачимо, як волинський дослідник аналізує інформацію від своїх кореспондентів [6, 6 – 6зв].

Дана робота є дуже цінною, тому що у ній переважають описи вірувань, звичаїв моряків, що є дуже рідкісним матеріалом. Наведемо декілька. До 1917 року бердянці перед виїздом у море по рибу постили, сповідувались, заборонено було свистіти та розповідати про зайців [3, 150]. На території Російської імперії (Україна тоді входила до неї) у XIX ст. поширено було повір'я, що, пливучи по воді, не можна згадувати зайця, бо цього не любить водяний і накличе він бурю [7, 70].

У своїх рукописах Василь Кравченко зазначив, що інформатори неохоче спілкувались на дані теми. Причин декілька, по-перше, старі рибалки повмирили; по-друге, молоді боялись розповідати, щоб не бути покараними [6, 2зв].

Про виїзд у море Василь Григорович писав так: «Нагрузивши свої човни снастями, притягають їх до берега і підіймають свої флага на маштах. Якже човен «без машти», а «на веслах», то чіпляють на «кормі» або на «прові». Якщо справа від'їзду відбувається на великому промислі, то й на заводі виставляють флага. На заводах окремо від церкви справляють молебні (на кожному); а допіро кроплять свяченою водою як рибаків, так завод, все господарство рибацьке и снасть, що на рибу, яка лежить уже на

човнах. Після молебну на заводі буває урочистий обід, але і з невеликою випивкою. Потім, помолившись Богу, піднімають паруса й допіро востаннє, перехрестившись по три рази, звертаються до св. Николая з проханням, аби він захистив їх від нещастя на морі. Допіро з своїми розпущеними флагами відпливають у море. На заводі подають сигнал, тричі спускають і стількиж піднімають флага, це – прощання. Всякий човен, згідно розподілу на заводі, йде по компасу в той бік, куди йому призначено» [3, 150].

Дізнаємось з цієї роботи і про знаряддя лову. Використовували *волокуші, неводи, крючники*. Усі рибалки Бердянська ділились на дві групи: неводчики і забродчики. Останні проживали у заводі спільною громадою, де діяли суворі правила і майже козацькі покарання за провину [3, 150].

Отже, особисті рукописи (чернетки праць, які розглядались вище) підтверджують, що Василь Григорович організував і в Бердянську мережу записувачів етнографічних матеріалів.

Значно більше праць у Кравченка про рибальство Волині, адже все своє життя присвятив дослідженню цього краю, планував написати «Рибальство про р. Тетереву» [8, 25]. Він взяв безпосередню участь у створенні Волинського наукового товариства, зокрема його етнографічної секції. Після революції організовує роботу по створенню етнографічного відділу Волинського краєзнавчого музею, засновує місцеві музеї та народознавчі товариства, розбудовує краєзнавчу школу. Для успішної її діяльності розробляє програми-питальники для етнографічно-краєзнавчих досліджень [9, 153 – 154]. Окрему серію програм В. Кравченка складають вузько тематичні запитальники, що стосуються господарчої діяльності населення. Серед них є і по рибальству.

У «Етнографічній програмі по рибальству» подаються рекомендації як збирати, оформляти матеріал. Запитальник спрямовано на з'ясування різних аспектів життя рибалок [10, 1 – 5]. Василь Кравченко закликає

досліджувати і як ловлять раків, адже їх ловлять тим самим «посудом», що і рибу [10, 5].

За допомогою цього питальника дослідження проводив сам Василь Григорович та гуртки, якими він керував. Так, В. Кравченко записав, що в с. Грушки (нині Володарсько-Волинський р-н, Житомирської обл.) в'юнів ловлять зимою горохвинням. «Суше горохвиння намотують на кілок і гострим кінцем кілка встромляють у ополонку так, щоб він добре вгруз у дно річки. В'юни дуже люблять таке горохвиння, линуть до нього й зашиваються в середину. Через якийсь час кілок виймають, розгортають горохвиння й виймають в'юни» [10, 129].

Зафіксував Василь Григорович і давній спосіб ловіння, який у 20-х роках не використовувався – «печерування». Рибалка набирав повітря в себе і ниряв біля берега, шукаючи печеру у якій знаходилась риба. Потім запливав до печери й шукав найбільшу рибу, яку починав рукою гладити. А риба з того задоволена розкриває зябра. Рибак бере глицю (нею в'яжуть сітки) й легенько пронизує крізь зябра. Таким чином риба опиняється на нитці, інший кінець якої прив'язаний до ноги чи до пояса рибалки [10, 133]. Коли рибалка не вміє поводитись з рибою, злякає її, то загине. Причина проста: риба скаламутить воду так, що рибак не може вийти з печери і у нього закінчується запас повітря.

Житомирські студенти П. Дмитрійчук, Н. Іванцов та М. Осинський дослідили рибальство міста, детально описали рибачькі знаряддя лову, коли і як ловиться риба, а також саму рибу [10, 134 – 138]. Досить цікавий спосіб ловіння зафіксували гуртківці – труїння риби, який у 20-х рр. XX ст. був вже заборонений. Ловля відбувається за допомогою рослини «*трутівки*». «Беруть його, висушують, товчуть і обсипають ним варену принаду (кашу, горох, кукурудзу) і сиплять в воду. Схопивши цю принаду, риба через 5 хвилин крутиться по воді й перекидається вверх животом нежива» [10, 138].

Ще цікавіший спосіб ловіння зафіксували на річці Орелі (притока Дніпра) біля с. Китайгород (Царичанський р-н, Дніпропетровська обл.), який відбувається взимку – «*китицею*». Коли річка замерзає, рубають ополонку й перетинають річку впоперек так, щоб риба, яка йде за течією, скупчилась би біля ополонки, для того й ставлять «*китець*» з двома крилами. Його виготовляють з бадилля сояшників або з довгих паличок (біля 1 метра довжини). Перев'язують їх шнуром у трьох місцях – посередині й на кінцях. До низу прив'язують грузила-камінці. Там, де глибоко, над паличками прикріплюють сітку, а зверху додають поплавки. Китець закріплюють «*шостами*» (дерев'яні кілочки), які прив'язують. Біля ополонки теж закріплюють [10, 150]. Ставити цю «посудину» намагались на вузьких місцях річки. Після встановлення рибак ставав біля ополонки з «*черпакою*» (тобто з саком, який мав довгий держак) [10, 152]. Отже, китиця – це предмет, яким перегороджують річку.

Як бачимо, програму Василя Кравченка використовували і в Середній Наддніпрянщині.

А вчителі села Іскоретень (нині Коростенський р-н, Житомирська обл.) описали знаряддя лову: сітка, волок-бродок, волок-сежник, сітка-хватка, крилач (ятер), нерет, сак, кош, вудки, «крига» [11, 1 – 5]. Зупинимось на маловідомих.

Волок-бродок – це великий мішок із сітки – «*куль*», що має вигляд конуса. Довжина його від 22 до 4 м. До широкої сторони куля з обох боків пришиваються крила, завширшки від 1 до 2 м., а довжиною від 2 до 3 м. До верхньої частини крил і куля прив'язують «*лазки*» з бересту, а до нижньої «*нутерочки*» (грузила із заліза) [11, 3].

Ловлять волоком так: два рибалки беруть за «шусту» (прикріплені палиці до крил), розтягають на всю широчинь й волочать по воді [11, 3].

Місце для нього треба вибирати тиховодне з рівним та чистим дном, щоб не зачепитись волоком за щось на дні річки. Ловлять цією посудиною літом. Найкраще ще й вночі, коли риба виходить з ям та з-під корчів [11, 3].

Щоб ловити рибу *«волоком-сежником»*, потрібно загатити річку. Це робиться так: через всю річку впоперек забивається кілля на 0,5 метра один від другого, скріплюються жердиною або дротом і загачується хворостом. Гатиться так, щоб тільки риба не пройшла. Посередині цієї загати залишається прохід – *«ворота»* (шириною – 2 – 3 метри). У воротах убивається три стовпці, на котрих із жердок або дощок моститься *«кровать»* (приладдя для сидіння). Звідси й назва всієї загати *«кроватьню»* зветься *«сежником»* [11, 3].

Волок-сежник має такий вигляд, як і волок-бродак, але без крил. До спіднього боку мішка прив'язується *«коромисло»* – біла палиця довжиною 2 – 3 метри. До *«коромисла»* прикріплюється *«дертално»*. Ловлять цим знаряддям так: рибалка сідає на *«кровать»* і опускає *«волоком-сежник»* коромислом до дна. Вода йде у волок. Рибалка дивиться на коромисло і бачить, коли риба потрапляє до волока. Після цього держак піднімається і риба вже не втече.

Джерела та література

1. Дмитрук Н. 45 років етнографічної діяльності В. Г. Кравченка // Народна творчість та етнографія (далі НТЕ). – 1990. – № 3. – С. 61 – 71.
2. Рукописні фонди ІМФЕ, Ф. 15, од. зб. 558, арк. 41.
3. Кравченко В. Виїзд у море рибалок та моряків у м. Бердянську // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1926 р. – №1 – 2. – С. 150 – 151.
4. Скрипник Г. Етнографічна діяльність Василя Кравченка // НТЕ. – 2002. – №5 – 6. – С. 20 – 30.
5. Лобода Т. М. Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 238 с.

6. Рукописні фонди ІМФЕ, Ф. 1(дод.), Оп. 3, од. зб. 350, арк. 6-63в.
7. Сумцовъ Н. Заяць въ народной словесности (Изъ X-й книги «Этнографического Обозрения»). – М.: Т-во Скоропечати А. А. Левенсонъ, 1891. – С. 70.
8. Рукописні фонди ІМФЕ, Ф. 15, од. зб. 1, арк. 25.
9. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток /АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського. – К.: Наук. думка, 1989. – 304 с. – С. 153 – 154.
10. Рукописні фонди ІМФЕ, Ф. 15, од. зб. 114, арк. 1 – 5.
11. Рукописні фонди ІМФЕ, Ф. 15, од. зб. 152а, арк. 1 – 5.

С. Сиренко

Василий Кравченко о рыболовстве Украины (по материалам архива института искусствознания, фольклористики и этнологии имени М.Т. Рильского НАНУ)

В статье анализируются исследования В.Г. Кравченко – известного этнографа, фольклориста, краеведа в отрасли рыболовства.

рыболовство, рыбацкие орудия, способы вылова рыбы

S.Sirenko

Vasiliy Kravchenko of Fisheries of Ukraine (based on the archives of the Institute of Art, Folklore and Ethnology named M.T. Rytsky NANU)

Researches of V.G are analysed in the article. Kravchenko – the known ethnographer, specialist in folk-lore, researcher of a particular region – in industry of fishing.

fishing, fishings instruments, methods of fishing-out of fish